

До питання становлення

і розвитку цивільного права України в X – першій половині XIX століть

Н. Д. Буша

здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті обґрунтовано, що цивільне право, як і інші правові явища, пройшло свою еволюцію, удосконалення та збагачення на різних етапах розвитку історії українського народу, пов'язаних з існуванням чи відсутністю української державності, поступово вироблялися нові стандарти в цій галузі правових відносин.

Ключові слова: право власності й володіння, зобов'язальне право, сервітутне право, договірне право, цивільне право.

В статті обосновано, что гражданское право, как и другие правовые явления, прошло свою эволюцию, усовершенствование и обогащение на разных этапах развития истории украинского народа, связанных с наличием украинской государственности или ее отсутствием, постепенно выработывались современные стандарты в этой отрасли правовых отношений.

Ключевые слова: право собственности и владения, обязательственное право, сервитутное право, договорное право, гражданское право.

The article analyses the evolution of Ukrainian civil law. The author finds that civil law, like any other legal phenomena,

evolved, improved and enriched itself within certain periods of its development related to presence of absence of Ukrainian statehood. Gradually some modern standards were established in this field of legal relations.

Keywords: *right ownership and possession, zobov'yazalne right, servitude right, contracts right, civil right.*

Аосвід правотворення, здобутий у попередні століття за різних економічних і соціально-політичних умов, неодмінно має бути ретельно проаналізований, а виявлений результат – використаний, адже незаперечним є факт: знання минулого, визнання і виправлення його помилок дають нам влада над майбутнім.

Історіографія права Київської Русі є досить значною й проаналізувати всі видані праці неможливо, але пріоритет у дослідженні права Київської Русі належить С. В. Юшкову [1]. Водночас можна зазначити, що в сучасній історико-правовій науці окреслену проблематику відбито доволі фрагментарно та епізодично, тому метою цієї статті є з'ясування на підставі історіографічного аналізу загальної та спеціальної наукової літератури особливостей еволюції цивільного права України в X – першій половині XIX ст.

Характеризуючи цивільне право Київської Русі, необхідно звернути увагу, що в нормах цивільного права цього періоду ми ще не бачимо точного окреслення ні суб'єкта, ні об'єкта речового права, ні поняття права власності в сучасному сенсі. Влада особи над річчю здійснювалася, зрозуміло, лише на рухомих речах силою факту, силою посідання. Без наявності фактичного зв'язку з предметом посідання зникала можливість фіксувати наявність влади над річчю. Ще не існувало абстрактного поняття «права на річ». Отже, і поняття «права власності на річ» без зв'язку з фактичним посіданням упродовжувалося у ви-

домість населення України часів Київської Русі поступово. Право власності розвивалося у зв'язку з уявленнями людей про те, хто був суб'єктом, а що – об'єктом цього права.

Аналізуючи статті 13 та 14 короткої редакції «Руської правди», необхідно зазначити, що право власності відрізнялося від права володіння, оскільки ці статті передбачали порядок відібрання речі, що перебувала у володінні іншої особи. Пізніше в просторовій редакції «Руської правди» (ст. 44) говорилося про неправомочне володіння, вимагалось при цьому від власника не лише повернення речі справжньому власнику, але й виплати компенсації за її використання [2, с. 27-39].

Форми земельної власності й володіння в добу Київської Русі були різноманітні: князівський домен, боярські й монастирські вотчини та земля громади. Суб'єктами права власності були князі, князівські й земські бояри, дружинники, купці, ремісники, смерди, закупи тощо. Об'єктами права власності були земля, худоба, одяг, зброя, знаряддя праці тощо.

Право власності князя на землю набувалося шляхом освоєння вільних земель і захоплення громадських. Право боярської та монастирської власності на землю набувалося на основі дарування з боку князя, а власність громади на землю базувалася на природному праві. Існувала різниця між поняттями «земельна власність» і «земельне володіння».

Власникові гарантувався судовий захист, він мав право вимагати повернення втраченої речі в будь-який час. Це так зване віндикаційне право.

Згідно з нормами звичаєвого права та «Руської правди», а також відповідно до судових рішень способами набуття права власності на землю були: володіння, давність володіння, успадкування та дарування. Право приватної власності на землю вже в першій половині XI ст. мало вагоме значення.

Однак вживання терміна «право власності» слід ставити в залежність від тодіш-

нього феодального устрою, що по-своєму розподіляв елементи права власності в суспільстві, зокрема право розпорядження землею. Особливо багато сумнівів викликало питання юридичної природи селянського землеволодіння.

Ми віддаємо належне дореволюційним дослідникам у тому, що вони нагромадили, систематизували й ввели в науковий обіг величезний фактичний матеріал, що значно полегшує роботу сучасних дослідників права Київської Русі. Так, К. А. Неволін зазначав, що селяни володіли землею довічно, проте право земельної власності належало князеві. На думку С. М. Соловійова, селяни були тимчасовими користувачами землі. Б. М. Чичерін вважав, що право власності на землю належало князеві на праві завоювання [3, с. 313], М. Ф. Владимирський-Буданов [4], М. С. Грушевський [5], Р. І. Лашенко [6], М. Д. Чубатий [7] схилилися до думки про землепосідання селян на праві власності.

Із статей «Руської правди» впливає, що двір і дім становили приватну власність володільця. Щодо рухомих речей, які позначалися словами «зброя», «одяг», «прикраси», «худоба», «збіжжя», «продукти промислів» (мед, шкіра, віск, хутро), то вони становили об'єкт приватної власності. Навіть холопи, раби, челядь, їхні діти, а також тварини вважалися майном власника. Усе, що набував раб, належало тільки його власникові, крім майна, що було на рабові й при ньому.

Необхідно зазначити, що існування права власності сприяло розвитку зобов'язального права. Зобов'язання насамперед випливали з договорів купівлі-продажу, позики, поклажі та деліктів (спричинення шкоди). Якщо продавець продавав чужу річ, то договір уважався недійсним. Річ поверталася власнику, а покупець звертався до продавця з вимогою відшкодувати збитки (ст. 37). Власник речі мав право вимагати від невластника її повернення з виплатою компенсації за користування нею.

У «Руській правді» регламентувався не стільки договір купівлі-продажу, скільки спори, які могли виникнути в результаті його укладання.

На думку С. В. Юшкова, зобов'язальному праву Київської Русі відома розвинена система договірних та позадоговірних (насамперед деліктних) зобов'язань [1]. При цьому для ранньофеодального права було характерно, що невиконання стороною деяких зобов'язань могло не тільки тягнути за собою майнові стягнення, але й давати потерпілій стороні за відомих обставин право на особу, яка не виконала своїх зобов'язань – «продаж у рабство» (ст. 54, 55 Просторова редакція «Руської правди»).

Інші дослідники виділяють у зобов'язальному праві Київської Русі поряд із зобов'язаннями з договорів зобов'язання із заподіянням шкоди. Мабуть, у системі права Київської Русі проступки, що випливали із зобов'язань унаслідок заподіяної шкоди, зливалися з поняттям злочину й називалися обидою (про це свідчить ст. 47 Просторової редакції «Руської правди») [3, с. 314].

Зазначимо, що цивільні зобов'язання за «Руською правдою» виникали лише між особами, не обмеженими в правоздатності та дієздатності внаслідок договорів і не дозволеної чинності або правопорушення, пов'язаних з матеріальною шкодою. Правоздатність розглядалася як здатність «вільної людини» бути носієм прав, а дієздатність пов'язувалася з досягненням певного віку. Дієздатність наставала доволі рано, зокрема «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1734 р. називали для чоловіків у 18 років, а для жінок у 13 років. Слід звернути увагу на те, що правосуб'єктність людини залежала від статі. Чоловік мав більше прав, ніж жінка, син – ніж дочка, жінка – ніж сестра тощо.

Сервітутне право Київської Русі було досить прогресивним порівняно з правом країн Західної Європи. Згідно з нормами сервітутного права Київської Русі, якщо май-

но з корабля, що зазнав аварії, прибіє до берега, то особа, яка знайде його, повинна зібрати його, висушити й зберігати до появи власника. У країнах Західної Європи майно розтрошеного корабля і навіть того, що сів на мілину, ставало власністю тієї людини, яка мала землю, куди море викинуло товар або корабель. Окрім цього, якщо хто-небудь проїжджав возом через землю якогось власника і коли з воза падав товар на землю, то він ставав власністю власника землі.

Відповідно до норм цивільного права Київської Русі договір позики обов'язково укладався в присутності свідків. «Якщо якийсь купець, – зазначено в п. 48 «Руської правди», – дасть іншому купцеві куни для купівлі або як позичку, то купець не зобов'язаний мати свідків; він може піти на роту, якщо той, кому дано купи, буде заперечувати» [2, с. 33].

У польському та в литовському праві поняття «власність» з'явилося досить рано, проте регулювання здійснювалося так, щоб забезпечити привілеї і переваги вищих верств суспільства, що створювало правову основу для експлуатації трудового населення.

Необхідно також зазначити, що в Литовсько-руську добу та період Гетьманщини зобов'язальне право стало досконалішим. Литовським статутом визначалися форма й порядок укладення договорів та умови припинення зобов'язань. Гарантією виконання зобов'язань були присяга, застава та запорука. За Литовськими статутами підставами зобов'язальних відносин також стали: інститут спільної власності, що виникав найчастіше через успадкування, та знахідка, що не була засобом набуття права власності, а породжувала право володіння.

Договори купівлі-продажу, міни, дарування, що були найпоширенішими видами договорів, передбачали перехід майна в приватну власність і уклалися зазвичай внаслідок словесної згоди.

Предметом купівлі-продажу могли бути різноманітні рухомі й нерухомі речі, при-

чому обов'язковою умовою була відсутність прав третіх осіб на річ, а ще гірше було, якщо ця річ була вкрадена, що вказує на високу моральність звичаєвого права в давні часи. Здійснювався договір купівлі-продажу фізичною передачею речі й символічно.

Договір купівлі-продажу в Литовсько-руську добу пов'язаний з розвитком індивідуального права власності в цю добу; його могли укладати представники всіх станів. Акт купівлі-продажу відтепер із символічного, властивого періодові Київської Русі, перейшов у формальний за вимогами норм Литовського статуту. Суттєвими елементами договору купівлі-продажу були товар і ціна.

У часи Гетьманщини договір купівлі-продажу передбачав його запис в урядових книгах, якщо предметом такого договору була нерухомість. Продавець передусім повинен був сам написати й підписати «купчу», яку потім слід було затвердити підписами «запрошених на то людей добрих, двох або трьох віри достойної, жильців тутешніх»; вони ж мали бути присутніми під час продажу. У разі неможливості продавця чи свідків підписати угоду (неграмотність чи фізичні вади) вони повинні були знайти осіб, які зробили б це за них. Після підписання «купчої» продавець повинен був «оголосити лист» про продаж майна «у присутності урядових персон», а ті вписати в міські книги «слово в слово» й надати сторонам угоди витяг, скріплений підписами й печаткою.

У Литовській державі, а ще більше в Гетьманську добу, договір оренди майна стає більш регламентованим, у такому договорі вимагалось називати суму орендної плати, термін її сплати, строки договору тощо. Він міг укладатися як усно в присутності свідків, так і письмово.

Звертає на себе увагу інститут застави, що був дуже характерним правовим явищем того часу. Поза нинішньою формою заставного права – іпотекою історичне минуле нашого народу знало попередні форми – фідучіарну й пігнусову. За фідучіарною формою

кредитор одержував заставлену річ не тільки у своє користування й посідання, а й у повну власність аж до моменту викупу заставленої речі боржником. Поступ юридичної думки щодо заставного права пішов у напрямку полегшення становища боржника, у результаті чого виникла пігнусова форма, за якої право власності на заставлену річ лишалося при боржникові, а на кредитора переходили лише користування й володіння. З часом виникає можливість зберігати право власності на об'єкт застави не тільки протягом одного заставного строку, а й декількох, аж до викупу його нащадками (байдуже, якого покоління). Отже, заставне право кредитора ніколи не переходило в право власності, даючи, таким чином, змогу зберігати родові маєтки українських родин, що стало характерною рисою нашого національного заставного права. Вона мала назву: застава «на урок». У цій своєрідній формі відчувається відгук давньої ідеї про неможливість відчуження нерухомості. Допускалася, як виняток, лише пігнусова форма заставного права у вигляді застави «на упад», тобто на спеціально обумовлений в договорі строк із значенням терміна «на упад». Пігнусова форма застави «на упад» діяла і в пізніші часи – литовські й гетьманські. При несплаті своєчасно боргу суд міг призначити шеститижневий строк для його погашення, після чого могло бути скасовано стягнення на заставлене майно. Особливістю застави «на упад» було й те, що спадкоємці заставодавця, який помер до настання терміну сплати боргу, могли в будь-який час викупити заставлене майно навіть після спливу цього строку.

За Литовськими статутами застава поширювалась як на рухоме, так і нерухоме майно, договір укладався в письмовій формі, оскільки заставлене майно можна було викупити тільки тоді, коли договір існував у письмовому вигляді. Термін застави встановлювався за згодою сторін.

Для договорів позики характерним було те, що предмет кредитних операцій міг мати

як грошовий, так і натуральний характер, а форма укладання договору позики різнилася залежно від суми боргу, осіб, що були сторонами договору, та платоспроможності боржника.

У добу Гетьманщини для договору позики необхідною стає умова письмової форми угоди, якщо сума позики перевищувала 12 руб.

В українському звичаєвому праві існувало право родового викупу. Воно поширювалося на сямбринне землекористування, помісне землеволодіння та оплачувані угоди: купівлі-продажу, застави (про безоплатні угоди як дарунки, заповіти тощо не йдеться). Суб'єктами права родового викупу були всі члени роду, хоч фактично викуп проводила одна особа від імені всього роду, оскільки викуплене майно залишалося родовим, а не набутиим.

До кінця першої третини XVIII ст. в Українській гетьманській державі існувало лише право володіння землею, проте українська старшина прагнула трансформувати право володіння у право власності. У визначній пам'ятці українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» – ми спостерігаємо прагнення старшини закріпити право власності на землю. Так, в статті 3 розділу I «Прав...» зазначалося: «...кому духовного и мирського чина и званія людем малоросійскимъ на достоинства, на чини, на іменія недвижіміе и на что-нибудь жалованніе и которые впрядь давани будуть, имеютъ быть сохранными и ненарушимо на вечніе времена в своїй силе» [8, с. 39]. Хоча в тексті «Прав...» не було подано поняття права власності, аналіз різних статей цього документа дає підстави стверджувати, що малося на увазі право володіння, користування і розпорядження.

В Українській гетьманській державі існували досить розвинені товарно-грошові відносини, а тому було розвинене й зобов'язальне право. Зобов'язання виникали як із догово-

рів, так і з деліктів. Усі договори мали бути оформлені в письмовій формі.

Наприкінці XVIII ст. і до 40-х років XIX ст. на території України продовжувала діяти своя правова система, яка тривалий час існувала у формі звичаєвого права, утілювалася в нормативних актах місцевих органів влади в Україні, праві місцевого самоврядування, військовому козацькому праві. Це певною мірою стосувалося й цивільно-правових відносин. Більше того, царський уряд спеціальними указами підтверджував ті норми Литовського статуту, які мали особливе значення щодо забезпечення феодалних відносин.

Значною подією в розвитку цивільного права України першої половини XIX ст. було введення в 1840-1842 рр. «Зводу законів», у десятому томі якого вперше в Росії систематизовано цивільне законодавство. Десятий том, виданий у 1842 р., дістав назву «Звід законів цивільних», поділявся на сім книг, книги – на розділи, розділи – на глави, а глави – на відділи. Слід зазначити, що в «Зводі законів цивільних» загальноросійського «Зводу законів» редакції 1842 р. із 3979 статей 58 містили осо-

бливі положення для Полтавської й Чернігівської губерній. Усі вони мали за джерело норми місцевого права, більшість з них узяті з проекту «Зводу місцевих законів західних губерній» [9]. Цими положеннями регламентувалися особисті й майнові права та обов'язки подружжя, особисті й майнові права та обов'язки батьків і дітей, опіка й піклування, порядок оформлення цивільно-правових документів, право власності, зобов'язальне право, спадкове право. Зазначимо, що й після офіційного введення російського цивільного законодавства населення колишньої України-Гетьманщини ще тривалий час жило своїм давнім юридичним побутом. Джерелом цивільного права залишалися норми звичаєвого права, особливо щодо права спадкування українських селян [9, с. 222-274].

Отже, українське цивільне право, як і інші правові явища, пройшло свою еволюцію, удосконалення та збагачення на різних етапах розвитку історії українського народу, пов'язаних з існуванням чи відсутністю української державності, поступово вироблялися сучасні стандарти у цій галузі правових відносин.

Список використаної літератури

1. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М., 1949. – 56 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Том 1: З найдавніших часів до початку XX ст. / Уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К., 2000. – 472 с.
3. Толкачова Н. Є. Звичаєве право / Н. Є. Толкачова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 367 с.
4. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д., 1995. – 640 с.
5. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К., 1990. – 526 с.
6. Лащенко Р. М. Лекції по історії українського права / Р. М. Лащенко. – Прага, 1924. – Ч. 2. – 78 с.
7. Чубатий М. Д. Огляд історії українського права / М. Д. Чубатий. – Укр. діловий журнал. – 1994. – № 2-4. – 224 с.
8. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К.: Ін-т держави і права ПАН України, 1997. – 549 с.
9. Нелін О. Г. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): монографія / О. І. Нелін. – К., 2009. – 365 с.